

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Getraumatiseerde veteranen in het strafrecht. Over de doorwerking van posttraumatische stressstoornis bij veteranen in enkele schulduitsluitingsgronden

Stam, M.; Voorde, J.M. ten

Citation

Stam, M., & Voorde, J. M. ten. (2009). Getraumatiseerde veteranen in het strafrecht. Over de doorwerking van posttraumatische stressstoornis bij veteranen in enkele schulduitsluitingsgronden. *Delikt En Delinkwent*, 39(6), 539-562. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/14994>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/14994>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Getraumatiseerde veteranen in het strafrecht. Over de doorwerking van posttraumatische stressstoornis bij veteranen in enkele schulduitsluitingsgronden

M. Stam & J.M. ten Voorde*

Een posttraumatische stressstoornis (PTSS) bij veteranen kan leiden tot het begaan van strafbare feiten. Het toenemend aantal (Nederlandse) veteranen dat terugkeert van vredesmissies kan leiden tot een stijging van door veteranen gepleegde strafbare feiten als gevolg van PTSS. De vraag die in deze bijdrage wordt beantwoord is in hoeverre en op welke wijze bij de beoordeling van ontoerekenbaarheid en psychische overmacht met PTSS rekening kan worden gehouden. Op basis van een systematische beschrijving van de voorwaarden van beide schulduitsluitingsgronden worden de grenzen en mogelijkheden om hierin met PTSS rekening te houden geëxploreerd.

Inleiding

Nederland heeft de laatste decennia aan verschillende vredesmissies een bijdrage geleverd. In Libanon, Joegoslavië, Haïti, Eritrea, Irak en Afghanistan zijn vele duizenden Nederlandse militairen actief geweest. Soms hebben deze militairen gedurende de missie te maken gehad met traumatische gebeurtenissen. Dergelijke gebeurtenissen kunnen leiden tot een posttraumatische stressstoornis (PTSS). Veteranen zijn gevoelig voor het ontwikkelen van PTSS, omdat zij gedurende hun werk een grotere kans hadden te worden blootgesteld aan traumatische gebeurtenissen dan de meeste andere mensen.¹ Uit onderzoek onder Nederlandse Irakveteranen werd bij drie en een half procent van hen vijf maanden na terugkomst van hun missie PTSS gediagnosticeerd.² Onderzoek op grond van een vragenlijst leidde ertoe dat elf procent van hen PTSS heeft.³ Onderzoeken onder veteranen van andere missies, bijvoorbeeld naar Afghanistan, laten eveneens niet te verwaarlozen aantallen zien.⁴

Uit mediaberichten blijkt dat veteranen met een PTSS strafbare feiten hebben gepleegd.⁵ Niet alleen in Nederland, ook in andere landen hebben veteranen met PTSS (ernstige) strafbare feiten begaan. In de Verenigde Staten heeft dit tot de discussie geleid of PTSS een verweer, ingeroepen door veteranen om het door hen begane strafbare feit te

Mw. mr. M. Stam is jurist. Mr. J.M. ten Voorde is universitair docent straf- en strafprocesrecht aan de Universiteit Leiden en rechter-plaatsvervanger in de rechtbank Haarlem. Deze bijdrage is gebaseerd op de scriptie van mr. Stam die zij in het kader van de masterspecialisatie straf- en strafprocesrecht aan de Universiteit Leiden heeft geschreven.

¹ A.J.E. Dirkzwager, *Posttraumatic stress among Dutch military veterans. A longitudinal study* (diss. VU Amsterdam), Wageningen: Ponsen & Looijen 2001.

² I.M. Engelhard en M.A. van den Hout, 'Deployment-related stress and trauma in Dutch soldiers returning from Iraq', *The British Journal of Psychiatry* 2007, p. 140-145. De prevalentie van PTSS bij veteranen kan verschillen op grond van het soort missie, de positie die de veteraan had in de oorlog en of een veteraan aan het front vocht of niet. Veteranen die aan een vredesmissie deelnamen hebben over het algemeen een kleinere kans op PTSS. Zie A.J.E. Dirkzwager, *a.w.*, p. 8. Uit ander onderzoek kwam naar voren dat ongeveer een derde van de oorlogsveteranen PTSS zou krijgen. Dat aantal zou hoger zijn wanneer de veteraan tijdens de oorlog krijgsgevangene is geweest. Zie R.A. Kulka e.a., 'Trauma and the Vietnam War generation', *Military Law Review* 1990, p. 53; T.P. Hayes, 'Post traumatic stress disorder on trail', *Military Law Review* 2006/2007, p. 67-110.

³ M. Engelhard en M.A. van den Hout, *a.w.*

⁴ Uit onderzoek onder Afghanistanveteranen bleek de PTSS prevalentie elf procent te zijn. Zie C.W. Hoge e.a., 'Combat duty in Iraq and Afghanistan, Mental Health Problems and Barriers to Care', *New England Journal of Medicine* 2004, p. 13-22.

⁵ Zie o.a. *De Stentor/Gelders Dagblad* 28 januari 2006, 'De trauma's van onze jongens'.

verklaren, zou kunnen zijn dat leidt tot strafuitsluiting. Er zijn al talloze zaken geweest waarin veteranen met een PTSS om strafuitsluiting verzochten op basis van de omstandigheid dat zij ten tijde van het begaan van het strafbare feit PTSS hadden.⁶ Een op PTSS gebaseerd verweer kan naar Nederlandse begrippen worden vertaald als een beroep op ontoerekenbaarheid of psychische overmacht.

De problematiek van getraumatiseerde veteranen die strafbare feiten plegen is in Nederland betrekkelijk nieuw. Met de toename van het aantal (risicovolle) vredesmissies waaraan Nederlandse militairen deelnemen, is het niet onwaarschijnlijk dat er in de toekomst ook in Nederland meer van dergelijke strafzaken zullen komen. Indien PTSS gediagnosticeerd wordt, kan dit voor problemen zorgen in het strafproces. Want wat moeten juristen met een psychologische kwalificatie van PTSS bij een verdachte, en in het bijzonder wanneer deze verdachte veteraan is? Kan deze in de psychologie gekwalificeerde stoornis als een ziekelijke stoornis van de geestesvermogens in de zin van artikel 39 Sr worden gezien? Of moet strafuitsluiting worden gegrond op de uit artikel 40 Sr af te leiden psychische overmacht? In deze bijdrage geven we allereerst een beschrijving van een PTSS bij veteranen. Daarna zullen we ingaan op de zojuist genoemde schulduitsluitingsgronden. Het is de bedoeling aan te geven welke vragen PTSS bij de beoordeling van deze strafuitsluitingsgronden oproept en welke mogelijke antwoorden hierop kunnen worden gegeven.

Een posttraumatische stressstoornis bij veteranen

PTSS is sinds 1980 opgenomen in de Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM).⁷ In de meest recente versie, de DSM IV-TR, wordt PTSS onder de angststoornissen geplaatst. Voor een PTSS diagnose moet iemand (bijvoorbeeld een veteraan waar we in het vervolg van uit gaan) aan grofweg twee vereisten voldoen.⁸ Ten eerste moet de veteraan ooit aan een traumatische ervaring zijn blootgesteld waarbij hij in aanraking kwam met één of meerdere gebeurtenissen die een feitelijke of dreigende dood meebracht of die een bedreiging vormde voor de lichamelijke integriteit van de veteraan of van anderen. Als reactie hierop moet de veteraan intense gevoelens van angst, hulpeloosheid of afschuw hebben ervaren.⁹ Dit vereiste omvat kort gezegd het trauma. Ten tweede moeten er bij de veteraan, als reactie op die traumatische ervaring, drie typen cumulatieve symptomen in meer of mindere mate aanwezig zijn. De traumatische gebeurtenis moet, allereerst, voortdurend worden herbeleefd, bijvoorbeeld doordat de veteraan handelt of voelt alsof de traumatische gebeurtenis opnieuw plaatsvindt of doordat hij recidiverend akelig droomt. Daarnaast moet de veteraan op meerdere manieren prikkels vermijden die bij het trauma horen of afgestompt zijn van reactiviteit.¹⁰ Hiervan kan sprake zijn wanneer gedachten of gesprekken over het trauma worden vermeden, of wanneer aspecten van het trauma niet meer kunnen worden herinnerd.

⁶ Zie bijv. *New York Times* 13 januari 2008, 'Across America, Deadly Echoes of Foreign Battles'.

⁷ De DSM is het door voldoende opgeleide personen, die ervaring hebben met het stellen van een psychiatrische diagnose, meest gebruikte diagnostische kwalificatiesysteem. Daarom kiezen wij ervoor om de PTSS definitie uit de DSM te gebruiken.

⁸ Voor de volledige definitie verwijzen wij naar: Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie, *Beknopte handleiding bij de Diagnostische criteria van de DSM-IV-TR*, Lisse: Swets & Zeitlinger Publishers, 2006.

⁹ Ook wanneer deze gevoelens pas na enige tijd ontstaan, kan PTSS worden gediagnosticeerd. Wanneer de symptomen van PTSS tenminste zes maanden na het trauma aanvangen, dan spreken we van een PTSS met verlaat begin.

¹⁰ Van reactiviteit is bijvoorbeeld sprake wanneer de veteraan duidelijke verminderde belangstelling heeft voor belangrijke activiteiten, wanneer er gevoelens van onthechting of vervreemding van anderen ontstaan of wanneer de veteraan het gevoel heeft een beperkte toekomst te hebben.

Tenslotte moet er sprake zijn van meerdere symptomen van verhoogde prikkelbaarheid. Hieronder vallen woede-uitbarstingen, overdreven schrikreacties en overmatige waakzaamheid. Deze drie typen symptomen moeten langer dan een maand aanwezig zijn en een significante mate van lijden of beperking in het functioneren veroorzaken.

Het voorgaande betekent niet dat een veteraan met een PTSS altijd vrijwel volstrekt disfunctioneert. De meeste veteranen met PTSS kunnen de realiteit van alledag nog onder ogen zien. De stoornis leidt dan pas tot problemen wanneer de veteraan met een traumagerelateerde herinnering wordt geconfronteerd. Er kunnen verschillende factoren worden onderkend die de ontwikkeling van PTSS en de gevolgen daarvan beïnvloeden. De kans om PTSS te ontwikkelen verschilt per veteraan en is afhankelijk van onder andere de persoonlijkheidstrekken, het sociale netwerk, de aard van het trauma en de wijze waarop de veteraan met gebeurtenissen in zijn leven omgaat.

Het stellen van de PTSS diagnose kan door een aantal factoren worden bemoeilijkt. Tachtig procent van de mensen met een PTSS heeft nog een andere stoornis. In de psychologie wordt dit comorbiditeit genoemd. Comorbiditeit van PTSS komt voor met depressie, paniekstoornis, fobische angst, onverwachte agressieve uitbarstingen en middelenmisbruik. Tevens kunnen eerdere traumatische gebeurtenissen latere traumatische gebeurtenissen in hun gevolgen versterken, waardoor de oorzaak van het specifieke trauma onduidelijk wordt.¹¹ Het kan daarnaast lastig zijn PTSS met verlate aanvang te diagnosticeren. Van overlevenden van concentratiekampen is bekend dat zij na de oorlog hard aan het werk gingen en daarmee de herinneringen aan het trauma, meestal meerdere jaren, verdrongen. Er gingen soms jaren voorbij voordat de klachten zich in alle hevigheid openbaarden. Daarbij was het vaak niet makkelijk de juiste diagnose te stellen.¹² De persoon kan tot slot om verschillende redenen belang hebben bij een PTSS diagnose. Dit kan het zogenoemde ‘faken’ van de stoornis in de hand werken.

De PTSS diagnose wordt bij veteranen meestal niet direct bij terugkomst van missie gesteld. Van de vragenlijsten die veteranen tegenwoordig moeten invullen wordt slechts dertig tot veertig procent teruggestuurd. Volgens de minister van Defensie is de primaire doelstelling van de vragenlijst een extra vangnet te bieden voor militairen die problemen ervaren na een uitzending.¹³ Op het moment van het invullen van de vragenlijst zullen sommige veteranen echter nog geen PTSS symptomen ervaren. Daarnaast is de respons als aangegeven, relatief gezien, laag. Mede om deze redenen wordt de PTSS diagnose vaak pas gesteld als zich problemen voordoen, bijvoorbeeld wanneer de veteraan wordt verdacht van het plegen van een strafbaar feit en een onderzoek wordt gevorderd naar de mogelijke aanwezigheid van een PTSS.

Van wils- en handelingsvrijheid

Tijdens strafzaken kan een vraag zijn of mogelijke traumatische ervaringen tijdens een missie de veteraan tot het begaan van het strafbare feit heeft gebracht. Om die vraag te kunnen beantwoorden, moet worden nagegaan of er sprake is van een trauma en of dat trauma ertoe leidt dat de verdachte voor het hem ten laste gelegde feit verantwoordelijk

¹¹ Zie bijvoorbeeld de zaak voor Rb Maastricht van 4 september 2002, *LJN* AE7235, waarin in het psychologisch rapport werd gesteld dat er PTSS aanwezig is, maar dat deze diagnose met voorzichtigheid dient te worden gebruikt, omdat het trauma ten gevolge van het ongeval vertroebeld kan zijn. Daardoor was er mogelijk sprake van enige inkleuring van het trauma door de periode voor het tenlastegelegde feit.

¹² P.E. Emmelkamp e.a., *Angst, fobieën en dwang: diagnostiek en behandeling*, Houten: Bohn Stafleu van Loghum 1995, p. 43.

¹³ *Aanhangsel Handelingen II* 2007/08, nr. 1753. Momenteel wordt er een proef uitgevoerd om de respons op de vragenlijst te verhogen, *Kamerstukken II* 2007/08, 27 925, nr. 289.

kan worden gehouden. Dit uitgangspunt volgt uit de gedachte dat in het strafrecht alleen die persoon strafrechtelijk aansprakelijk is wanneer hij uit vrije wil heeft gehandeld. Wanneer er twijfel is over de vrije wil van de verdachte dan moet onderzoek worden gedaan naar de persoonlijkheid van de verdachte. De strafrechter roept steeds vaker de hulp van forensisch psychiaters en psychologen in om de vraag te kunnen beantwoorden of de verdachte uit vrije wil handelde. In het strafrecht worden (met de nodige verwarring) de termen ontoerekeningsvatbaarheid en toerekenbaarheid gebezigd, omdat 'de vrije wil' in het strafrecht als zodanig niet op deze wijze en in deze woorden wordt gebruikt.

De term toerekeningsvatbaarheid wordt door ons gebruikt als het antwoord van de gedragsdeskundige aan de rechter op de vraag of de verdachte ten tijde van het door hem gepleegde delict uit vrije wil heeft gehandeld. Als de deskundige de verdachte ontoerekeningsvatbaar acht, dan betekent dit dat de vrije wil bij de verdachte ontbrak.

Bij toerekeningsvatbaarheid gaat het om twee vragen: ontbrak het de verdachte ten tijde van het ten laste gelegde feit aan vrije wil en bestond er tussen het ontbreken daarvan en het ten laste gelegde feit een causaal verband. Het is echter vanuit psychologisch perspectief niet eenvoudig om retrospectief vast te stellen of verdachtes vrije wil aan de daad ontbrak,¹⁴ nog los van de vraag of van wilsvrijheid kan worden gesproken. Daarnaast is moeilijk vast te stellen of er een (causaal) verband bestaat tussen dit wilsgebrek en het ten laste gelegde gevolg. Hoewel juist hierop door bijvoorbeeld W. Nieboer de nadruk is gelegd, vergt dit ook retrospectief onderzoek dat volgens forensisch psychiaters en psychologen slechts in termen van waarschijnlijkheid, en zeker niet als de waarheid, kan en moet worden gepresenteerd.¹⁵

Deze kanttekeningen kunnen tot spraakverwarring tussen forensisch gedragsdeskundigen en rechters leiden. De rechter kan als gevolg daarvan de neiging hebben om aan het oordeel van deskundigen minder waarde te hechten en uit te gaan van zijn eigen inschatting, gebaseerd op de uiterlijke verschijningsvorm van het misdrijf. Op basis daarvan zou volgens Van Kuijk de neiging bestaan om geen gedragsdeskundige in te schakelen: uit de gedraging zou verdachtes vrije wil namelijk blijken.¹⁶ Die neiging zou kunnen worden versterkt nu in het strafrecht het beeld van de mens met een vrije wil dominant is en het niet gaat om toerekeningsvatbaarheid, maar om toerekenbaarheid.¹⁷ Indien verdachte ontoerekeningsvatbaar wordt verklaard, betekent dat namelijk niet dat de verdachte niet kan worden *bestraft* voor het door hem begane strafbare feit. Dat kan namelijk wel. Dit wordt verklaard door het normatieve karakter van het strafrecht. Daarin is het uitgangspunt dat ieder mens een vrije wil heeft; het tegendeel wordt niet zomaar geaccepteerd. De vraag naar strafrechtelijke aansprakelijkheid is met andere woorden niet beperkt tot de persoon(lijkheid) van de verdachte, maar heeft ook betrekking op de relatie tussen feit en dader en tussen de ernst van het feit en de belangen van de maatschappij.¹⁸

¹⁴ E.J.P. Brand, *Het persoonlijkheidsonderzoek in het strafrecht. Een aanzet tot de gedragswetenschappelijke verantwoording van de psychologische rapportage Pro Justitia, meer in het bijzonder van de toerekeningsvatbaarheidsbepaling* (diss. Tilburg), Deventer: Gouda Quint 2001, p. 58-60. Brand stelt daarom dat de nadruk moet komen te liggen op onderzoek naar het weten.

¹⁵ E. Rassin, 'De forensisch gedragsdeskundige en zijn wetenschap', *NJB* 2001, p. 941.

¹⁶ Y. Van Kuijk, 'De vraag naar en de rechterlijke weging van de gedragskundige expertise', *DD* 2005, p. 630.

¹⁷ A.W.M. Mooij, 'Introductie tot het thema van de toerekeningsvatbaarheid', in: A.W.M. Mooij & F. Koenraadt (red.) *Toerekeningsvatbaarheid*, Arnhem: Gouda Quint 1990, p. 9-10. Betwisting van dit standpunt, zoals Brand doet, is op zichzelf begrijpelijk, maar vergt een heroverweging van een centraal strafrechtelijk uitgangspunt dat – vanwege de verwevenheid met zovele algemene leerstukken – niet eenvoudig te bereiken zal zijn.

¹⁸ C. Kelk, 'De plaats van de toerekeningsvatbaarheid in ons strafrecht', in: A.W.M. Mooij & F. Koenraadt (red.), *a.w.*, p. 26-29.

Op grond hiervan zijn strafrechtjuristen gaan spreken van toerekenbaarheid en zelfs van toerekening, in plaats van toerekeningsvatbaarheid.

Volledige veronachtzaming van de in een strafzaak opgemaakte rapportage is volgens ons onwenselijk. Hoewel strafrechtelijke aansprakelijkheid ook betrekking heeft op – onder andere – de ernst van het feit, mag de persoon van de verdachte in het aansprakelijkheidsoordeel nooit worden veronachtzaamd. Ter beoordeling van strafrechtelijke aansprakelijkheid behoort het te gaan om een combinatie van een geïndividualiseerd oordeel over de persoon van de verdachte en een normatief oordeel aan de hand van algemene ervaringsregels. Dit laatste maakt duidelijk dat toerekening het resultaat is van een juridisch oordeel in een bepaalde sociaal-culturele context.¹⁹

Zonder wilsvrijheid geen handelingsvrijheid.²⁰ Handelingsvrijheid veronderstelt ook dat er geen innerlijke en uitwendige beletselen zijn om op basis van een vrije wil te handelen. Met betrekking tot een psychische stoornis als PTSS staan de wilsvrijheid en de innerlijke handelingsvrijheid onder druk. De aanwezigheid van een PTSS kan ervoor zorgen dat een betrokkene bepaalde handelingen verricht die hij eigenlijk niet wil, maar die hij niet kan stoppen. Dergelijke innerlijke handelingsonvrijheid kan mede worden veroorzaakt door stoornissen die ook de wilsvrijheid kunnen belemmeren. Daarom worden zowel de ontoerekenbaarheid als de psychische overmacht hieronder behandeld.

Ontoerekenbaarheid en PTSS

De toerekenbaarheid van een strafbaar feit aan de dader, is een juridisch oordeel in een sociaal-culturele context. Dit maakt het mogelijk om, op een relatief soepele wijze, met de relatie tussen stoornis en een strafbaar feit om te gaan. Relatief, nu de belangen van de persoon van de verdachte niet mogen worden veronachtzaamd. We zien deze relatieve soepelheid bij de betekenis van de inhoudelijke criteria van ontoerekenbaarheid naar voren komen (art. 39 Sr). Voor de beoordeling daarvan moeten drie vragen worden beantwoord: leed verdachte aan een ziekelijke stoornis of gebrekkige ontwikkeling van de geestvermogens en zo ja, is een causaal verband tussen de stoornis en het strafbare feit voldoende aannemelijk en zo ja, ‘welk oordeel moet – gelet op de eerste twee vragen *en* gelet op alle omstandigheden van de casus – over de toerekening worden gegeven’?²¹

Over het begrip stoornis wordt onder andere door De Hullu gesteld dat het hier weliswaar moet gaan om een psychiatrisch of psychologisch bekende stoornis, maar het is niet vereist dat die bijvoorbeeld in de DSM-IV-TR staan. Geen enkele stoornis dient volgens De Hullu te worden uitgesloten.²² Mooij stelt echter dat veel stoornissen die in DSM-IV-TR staan voor de beoordeling van art. 39 Sr, niet relevant zijn: ‘Slechts een beperkt genre stoornissen is in strafrechtelijke zin van belang en deze zijn de stoornissen in de zin der wet. Op het vlak van de toestandsbeelden zijn dit overwegend psychotische beelden en op het vlak van de persoonspathologie de zogenaamde persoonlijkheidsstoornissen. De reden hiervan is dat het vermogen tot inzicht, overleg en redelijke doelstelling is aangetast.’²³

¹⁹ Ch. Haffmans, *De berechting van de psychisch gestoorde delinquent. Handleiding voor juristen bij vraagstukken op het raakvlak van strafrecht en psychiatrie* (diss. UvA), Arnhem: Gouda Quint 1989, p. 38.

²⁰ A. Mooij, *Toerekeningsvatbaarheid. Over handelingsvrijheid*, Amsterdam: Boom 2004, p. 59-61.

²¹ J. de Hullu, ‘Over het niet toerekenen van een strafbaar feit vanwege een psychische stoornis’, in: T.I. Oei, M.S. Groenhuijsen (red.), *Forensische psychiatrie anno 2000. Actuele ontwikkelingen in breed perspectief*, Deventer: Gouda Quint 2000, 29-30 (curs. MS/JMtV).

²² J. de Hullu, *Materieel strafrecht. Over algemene leerstukken van strafrechtelijke aansprakelijkheid naar Nederlands recht*, Deventer: Kluwer 2006, p. 326; Ch. Haffmans, a.w., p. 46.

²³ A. Mooij, *Toerekeningsvatbaarheid*, a.w., p. 123.

Het begrip stoornis komt geen zuiver objectieve gedragswetenschappelijke betekenis toe. Het is ook een sociale constructie, 'die zuiver conventioneel of consensueel tot stand is gekomen.'²⁴ Dit blijkt ook bij PTSS bij veteranen. Militaire bevelhebbers dachten in vroeger dagen dat militairen die in shock waren door traumatische gebeurtenissen insubordinatie pleegden. Berucht is het verhaal van de Amerikaanse generaal Patton die tijdens de veldtocht op Sicilië in 1943 een getraumatiseerde militair, verblijvend in een militair hospitaal, schoffeerde. Pattons gedrag werd destijds zeer laakbaar gevonden,²⁵ maar daarmee kregen getraumatiseerde militairen nog geen erkenning. Pas na de oorlog in Vietnam is aan getraumatiseerde militairen serieus aandacht besteed en is de problematiek door psychiaters en psychologen en nadien ook door militaire bevelhebbers en politici erkend als PTSS. De DSM(-III) vermeldt PTSS pas sinds 1980.

Van het strafrecht wordt gesteld dat het een rol speelt in de erkenning van een psychische probleem als een ziekelijke stoornis. Wanneer een individueel psychisch probleem als ziekelijke stoornis in de zin van de wet wordt erkend, kunnen we stellen dat het individuele probleem als een maatschappelijk probleem wordt gezien dat aandacht verdient van onder andere de overheid, waaronder psychiatrische en psychologische diensten. De strafrechter heeft een zelfstandige rol in het bepalen van de aanwezigheid van een stoornis. Hij mag daarin zelfs tegen het deskundigenadvies ingaan en kan dus vrij zelfstandig oordelen dat verdachte wel of juist geen ziekelijke stoornis heeft in de zin van art. 39 Sr.²⁶ De verdediging kan in een strafzaak pleiten om bepaalde problematiek als een stoornis erkend te zien. Dit vraagt om een actieve houding van de verdediging.

Die actieve houding kan bij PTSS noodzakelijk zijn, omdat iemand met PTSS in het dagelijks leven redelijk normaal kan functioneren en zijn wil vrij kan bepalen.²⁷ Wanneer deze persoon echter wordt geconfronteerd met een 'trigger' die het eerder opgelopen trauma oproept, kan er een situatie ontstaan waardoor die persoon niet meer uit vrije wil handelt. Maar dat kunnen onbeduidende omstandigheden zijn die nadien lastig zijn te reconstrueren. Dat maakt het voor gedragsdeskundigen moeilijk om aan te geven of er sprake is van een stoornis. Er zal het nodige onderzoek moeten worden gedaan naar de persoon van de verdachte en diens achtergronden. Er zal wellicht ook inzicht nodig zijn in de omstandigheden waaronder de verdachte gedurende de missie heeft moeten functioneren en zelfs informatie moeten worden verschaft over mogelijke gevechtscontacten en verdachtes rol daarin.²⁸ Dat zal niet altijd eenvoudig zijn: dergelijke informatie is naar wij aannemen nogal eens geclassificeerd of zal mogelijk slechts door de verdachte kunnen worden gegeven hetgeen meestal voor veel scepsis zorgt.

Een extra complicatie is dat het idee kan ontstaan dat alle veteranen die van een missie terugkeren waarschijnlijk wel een trauma hebben. De gedachte kan postvatten dat iemand die aan vijandelijk vuur is blootgesteld vanzelfsprekend een trauma moet hebben opgelopen en dus PTSS zal hebben als hij na enige tijd strafbare feiten pleegt. Niet elke veteraan krijgt echter PTSS en niet elke veteraan die PTSS krijgt, pleegt op enig moment (ernstige) strafbare feiten.²⁹ De omstandigheid dat het 'faken' van een PTSS voorkomt,

²⁴ A. Mooij, *Toerekeningsvatbaarheid*, a.w., p. 121.

²⁵ Zie C.W. d'Este, *Patton. A Genius for War*, New York: HarperCollins 1995.

²⁶ Zie bijv. J. Remmelink, *mr. D. Hazewinkel-Suringa's Inleiding tot de studie van het Nederlandse strafrecht*, Deventer: Gouda Quint 1996, p. 289; J. de Hullu, *Materieel strafrecht*, a.w., p. 326.

²⁷ L.F. Sparr, 'Mental Defenses and posttraumatic stress disorder: Assessment of criminal intent', *Journal of Traumatic Stress* 1996, p. 406.

²⁸ C. Aprilakis, 'The Warrior Returns: Struggling to Address Criminal Behavior by Veterans with PTSD', *Georgia Journal of Law* 2005, p. 561-562.

²⁹ Zie in algemene zin B.P.R. Gersons & M. Olff, *Behandelingsstrategieën bij posttraumatische stressstoornissen*, Houten: Bohm Stafleu Van Loghoun 2005, p. 2.

moet rechters daarbij extra alert maken. Als bij een verdachte een PTSS wordt gediagnosticeerd en daarnaast wordt aangenomen dat hij daaraan ook tijdens het begaan van het strafbare feit leed, dan kunnen we spreken van een stoornis in de zin van artikel 39 Sr. Dat leidt tot de vraag: is er tussen de stoornis en het strafbare feit een causaal verband?

Het vereiste van een causaal verband tussen de ziekelijke stoornis of gebrekkige ontwikkeling van de geestvermogens en het begane strafbare feit wordt algemeen erkend. Het belang van het causale verband is tweemaal. In de eerste plaats moet kunnen worden vastgesteld dat er een verband is tussen de stoornis en de gedraging. Is die er niet, dan is de relevantie van die stoornis nihil. Hierbij geldt als complicatie dat de relatie tussen delict en stoornis kan zijn vertroebeld. Ten eerste kan de periode tussen het deelnemen aan een vredesoperatie het aan PTSS gerelateerde delict lang zijn.³⁰ Ten tweede kunnen onbeduidende omstandigheden een ‘trigger’ vormen en leiden tot herbeleving van het trauma en tot het begaan van strafbare feiten. Dergelijke omstandigheden kunnen voor een rechter moeilijk te begrijpen zijn. Waarom zou een alarmbel tijdens een brandoefening bij de verdachte de herinnering aan zijn oorlogstrauma kunnen opwekken en leiden tot het plegen van een strafbaar feit? Voor een rechter zal het niet altijd eenvoudig zijn om zich voor te stellen dat een op het oog geestelijk gezonde verdachte, die wellicht zelfs jarenlang vrij normaal heeft gefunctioneerd, een strafbaar feit heeft begaan onder invloed van een PTSS.³¹

Een oplossing voor dit probleem zou kunnen zijn om aan het causale verband tussen stoornis en strafbaar feit minder waarde te hechten en slechts het bestaan van de stoornis ten tijde van de berechting van belang te achten.³² Van Kuijk stelt dat hierin het ‘grote gevaar van een zuiver instrumentalistische toepassing van het strafrecht’ schuilt, omdat het dan enkel gaat om de op te leggen sanctiemodaliteit, maar niet meer over het verwijt.³³ Het vaststellen van een mogelijk verwijt behoort echter niet volledig te worden geobjectiveerd, omdat daarmee de kans bestaat dat strafrechtelijke aansprakelijkheid wordt vastgesteld op basis van algemene noties als gevaar of risico. Tot nog toe zijn dat niet de noties op basis waarvan strafrechtelijke aansprakelijkheid wordt aangenomen. Het moet gaan om een geconcretiseerd oordeel op basis van feiten en omstandigheden en een geïndividualiseerd oordeel over de persoon van de verdachte ten tijde van het door hem begane strafbare feit. Bij dat geïndividualiseerde oordeel staat het verhaal van de verdachte, door hemzelf verteld of uit feiten en omstandigheden afgeleid, centraal. Pas als dat verhaal onderdeel is geworden van de strafzaak, is het mogelijk de ‘psychische schuld-inhoud’ te achterhalen en de verdachte verantwoordelijk te stellen.³⁴

Is de relevantie tussen stoornis en delict er wel, dan is het in de tweede plaats van belang om te kijken hoe sterk het causale verband is. Hoe meer de aanwezigheid van de ziekelijke stoornis tijdens het begaan van het strafbare feit een rol speelde, hoe kleiner de

³⁰ M.J. Davidson, ‘Posttraumatic stress disorder: A controversial defense for veterans of a controversial war’, *William and Mary Law Review* 1988, p. 432.

³¹ A.R. Auberry, ‘PTSD: Effective representation of a Vietnam veteran in the criminal justice system,’ *Marquette Law Review* 1985, p. 661.

³² Zie H.F.M. Crombag, P.J. van Koppen, W.A. Wagenaar, *Dubieuze zaken. De psychologie van strafrechtelijk bewijs*, Amsterdam: Olympus 2006, p. 322.

³³ Y. van Kuijk, *a.w.*, p. 634.

³⁴ C. Kelk, ‘Humaniteit als strafrechtelijk principe: een *tour d’horizon*’, in: K. Boonen e.a. (red.), *De weging van ’t Hart. Idealen, waarden en taken van het strafrecht*, Deventer: Kluwer 2002, p. 88.

schuld (verwijtbaarheid).³⁵ Bij PTSS is een complicatie dat een trauma kan leiden tot een PTSS maar dat er tegelijkertijd allerlei andere (psychische) problemen kunnen bestaan, zoals overmatig alcoholgebruik,³⁶ die niet direct een uitvloeisel van dat ene trauma hoeven te zijn. Als dan onder invloed van een grote hoeveelheid alcoholische drank een strafbaar feit wordt gepleegd (waarbij de oorzaak een onbeduidende omstandigheid was), is de vraag wat het delict heeft veroorzaakt. Is dat de PTSS, of is dat het gevolg van een heel andere oorzaak, bijvoorbeeld een ruzie in de familiesfeer? De *causa proxima* is naar onze mening niet beslissend, maar een al te ver van de gedraging liggende stoornis kan, gelet op de aard van de ontoerekenbaarheid, niet aan de orde zijn. Zeker wanneer er enige afstand tussen gedraging en stoornis lijkt te bestaan, kan ontoerekenbaarheid nog wel worden aangenomen, maar zal een zeer gedegen rapportage moeten worden opgemaakt waarin de verschillende voor het gedrag verklarende omstandigheden (stoornissen en andere problematiek) aan de orde moeten komen.

Van belang is om na te gaan of het trauma (opgedaan tijdens de missie) heeft bijgedragen aan de ‘trigger’ die leidde tot het plegen van het strafbare feit. De enkele verklaring van de verdachte zal in dit verband onvoldoende zijn, gelet op het mogelijk ‘faken’ van de stoornis door de verdachte. De werkomgeving, het gezin en andere belangrijke contacten van de verdachte kunnen worden onderzocht om dit verband vast te stellen. De omgeving van de verdachte kan wellicht in een eerder stadium signalen hebben opgevangen over de aanwezigheid van het trauma en de stress die daarmee gepaard gaat. Het tijdstip van die signalen kan hierbij van belang zijn. Noch de rechter in zijn vraagstelling aan de deskundige, noch de deskundige zelf moeten zich echter blindstaren op de militaire achtergrond van de verdachte, maar een ‘open mind’ houden. Dit past in de hiervoor geplaatste opmerking dat gedragsdeskundigen over een stoornis en het causale verband tussen stoornis en delict moeten spreken in termen van waarschijnlijkheid, niet in termen van waarheid.³⁷ Dat leidt er evenwel toe dat de vrijheid van de rechter om tot een eigenstandige beslissing te komen toeneemt: hij heeft daardoor ook meer vrijheid tegen het advies van de deskundige in te gaan. Dat kan zowel gunstig als ongunstig zijn voor de verdachte. Indien de rechter vasthoudt aan het uitgangspunt dat iedereen in principe een vrije wil heeft en dus verantwoordelijk kan worden gehouden voor zijn handelen, is het mogelijk dat een nauwelijks vast te stellen causaal verband tussen stoornis en strafbaar feit als argument wordt gebruikt om volledige toerekeningsvatbaarheid ten tijde van het delict aan te nemen. Wellicht zelfs tot frustratie van de betrokken deskundigen.

Bij de beoordeling van toerekenbaarheid geldt ook dat andere omstandigheden moeten worden meegewogen. Toerekenbaarheid is immers een juridisch oordeel. Vooral culpa in

³⁵ W. Nieboer, *Aegroto suum. De toerekening in het strafrecht bij psychische afwijkingen* (diss. Groningen), Boom: Meppel 1970, p. 145.

³⁶ In de literatuur wordt t.a.v. veteranen nogal eens gewezen op comorbiditeit met metabolisme. Zie o.a. P.S. Heppner e.a., ‘The association of posttraumatic stress disorder and metabolic syndrome: a study of increased health risk in veterans’, *BMC Medicine* 2009, no. 1. Bij Vietnamveteranen (meer dan bij andere veteranen) blijkt er overigens vooral sprake te zijn van excessief gebruik van verdovende middelen. Zie J.A. Boscarino, ‘Post-traumatic stress and associated disorders among vietnam veterans: The significance of combat exposure and social support’, *Journal of Traumatic Stress* 1995, p. 317-336.

³⁷ In termen van Mooij kunnen we hieraan toevoegen dat het ook niet mag gaan om ‘subsumptie van een individueel geval onder een algemene wetmatigheid’; het moet gaan om onderzoek naar een individueel geval waarbij zijn individualiteit – binnen grenzen – wordt onderzocht. De afwijking die mogelijk aanwezig is, is overigens geen afwijking van een heersende sociale norm, maar vloeit voort uit pathologie. Nu die pathologie zelf een sociale constructie is, is ook van hieruit bezien nooit een waarheidsoordeel over een individueel geval te geven. A. Mooij, *Psychiatrie, recht en de menselijke maat. Over verantwoordelijkheid*, Amsterdam & Meppel: Boom 1998, p. 39.

causa is van belang. Van ontoerekenbaarheid is geen sprake als verdachte ‘verwijtbaar is komen te verkeren in een toestand van ziekelijke storing van zijn geestvermogens’.³⁸ Maar wat is verwijtbaar? Stel dat een veteraan met een PTSS op een dag een dosis verdovende middelen (bijvoorbeeld cocaïne of cannabis) gebruikt en vervolgens een strafbaar feit pleegt. Moet dan worden gekeken naar de redenen waarom hij die middelen gebruikte, of nemen we het uitgangspunt aan dat iemand die verdovende middelen gebruikt zich verwijtbaar in een toestand van ziekelijke storing van zijn geestvermogens heeft gebracht?³⁹ Naar onze mening zal het middelengebruik of –misbruik de verdachte ten nadele kunnen worden aangerekend wanneer hij op de hoogte was van zijn stoornis (PTSS). De verdachte zal in een dergelijke omstandigheid rekening moeten houden met de kwetsbaarheid van zijn gemoedstoestand bij gebruik van verdovende middelen en verantwoordelijk kunnen worden gehouden wanneer hij desondanks gebruikt. Dit kan anders zijn indien verdachte niet op de hoogte was van zijn stoornis.⁴⁰ In dat geval zal naar onze mening moeten worden gekeken of er omstandigheden waren waaruit de verdachte kon opmerken of afleiden dat hij symptomen had die op de aanwezigheid van een ziekelijke storing zouden kunnen wijzen. Van de verdachte kan niet worden verwacht dat hij zelf een diagnose stelt aan de hand van deze symptomen, maar hij zal wel alert moeten zijn op de aanwezigheid ervan. Dit geldt eens te meer als vanuit de bevoegde instanties wordt gewezen op de mogelijke aanwezigheid van PTSS en verdachte onderzocht had kunnen worden na terugkeer van een missie, maar dat onderzoek heeft geweigerd of genegeerd.

Een PTSS bij veteranen als grond voor een beroep op psychische overmacht

Ontoerekenbaarheid en psychische overmacht worden primair onderscheiden door het affect dat bij de dader ten tijde van het delict aanwezig was. Bij ontoerekenbaarheid moet sprake zijn van een gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke stoornis van de geestvermogens. Bij psychische overmacht gaat het daarentegen om een van buiten komende drang, dat wil zeggen een omstandigheid die ertoe leidde dat de dader ervoor moest kiezen het strafbare feit te begaan. De van buiten komende drang ontnemt de dader de vrijheid te handelen op de wijze dat hij in andere omstandigheden zou hebben gedaan en die niet zou hebben geleid tot het overtreden van de strafwet. De betekenis van drang heeft de laatste jaren een ontwikkeling doorgemaakt: ook psychische problematiek speelt een rol bij de beoordeling van psychische overmacht.⁴¹ Hierdoor lijken ontoerekenbaarheid en psychische overmacht naar elkaar te zijn toegegroeid.⁴² Psychische overmacht heeft betrekking op inwendige handelingsvrijheid en op

³⁸ HR 13 juni 1989, *NJ* 1990, 48, m.nt. ‘tH.

³⁹ HR 9 juni 1981, *NJ* 1983, 412, m.nt. ThWvV; HR 12 februari 2008, *NJ* 2008, 263, m.nt. N. Keijzer.

⁴⁰ J. de Hullu, *Materieel strafrecht*, a.w., p. 330-331.

⁴¹ S.L.J. Janssen, ‘Psychische overmacht; naar een absolute wilsonvrijheid?’, *NJB* 2001, p. 1111. De Hoge Raad heeft bepaald dat ontoerekenbaarheid en psychische overmacht moeten worden onderscheiden doordat ontoerekenbaarheid betrekking heeft op wilsvrijheid en psychische overmacht op handelingsvrijheid (HR 30 november 2004, *NJ* 2005, 94, m.nt. PMe). Op basis van jurisprudentie blijkt echter dat de niet-aanvaardbaarheid van een psychische stoornis (of van een voor psychische overmacht niet relevante psychische stoornis) nogal eens mede aan aanname van psychische overmacht in de weg staat. Zie bijv. HR 27 maart 2007, *NJ* 2007, 194; Hof Amsterdam 21 november 2008, *LJN* BG5371; Hof ‘s Gravenhage 28 februari 2006, *LJN* AV3160. Aanname van een relevante psychische stoornis kan tot aanname van psychische overmacht leiden. Zie Hof ‘s-Hertogenbosch 18 februari 2009, *LJN* BH3824.

⁴² Ook in strafzaken betreffende militairen die weigeren te worden uitgezonden vanwege slaapproblemen en andere psychische problemen wordt overigens de aanvaardbaarheid van een psychische stoornis geëist om met succes een beroep op psychische overmacht te doen. Zie Rb Arnhem 8 september 2008, *LJN* BF0629.

wilsvrijheid. In voorkomende gevallen kan dit ertoe leiden dat veteranen met een PTSS, naast ontoerekenbaarheid, een beroep kunnen doen op psychische overmacht.

Wil een veteraan met een PTSS met succes een beroep kunnen doen op psychische overmacht, dan moet aannemelijk worden dat er sprake was van een drang waartegen de veteraan redelijkerwijs geen weerstand kon en behoefde te bieden. We zullen de verschillende voorwaarden hierna behandelen.

Allereerst moet er sprake zijn van een drang. De wetgever sprak van drang in termen van een van buiten komende kracht of dwang waartegen geen weerstand kon worden geboden. Een drang kan het onmiddellijk gevolg zijn van een bepaalde (niet in de dader gelegen) situatie, maar het kan ook een duurzame en herhaalde druk betreffen, waarbij sociale factoren een rol kunnen spelen,⁴³ zij het dat deze druk ook op het moment van het strafbare feit aanwezig moet zijn. Deze ontwikkeling staat niet op zichzelf. Ook bij noodweerexces is deze ontwikkeling (met betrekking tot de hevige gemoedsbeweging) gaande.⁴⁴ Psychische problematiek is bij de beoordeling van een beroep op psychische overmacht niet onbelangrijk. De vraag is hoe belangrijk die psychische problematiek is bij de aanname van psychische overmacht.

De meningen in de literatuur zijn hierover verdeeld. Knoops stelt dat de aanname van psychische overmacht een psychiatrische aangelegenheid is en drang vooral moet worden beoordeeld aan de hand van een mogelijk aanwezige psychische stoornis.⁴⁵ Dolman meent daarentegen dat drang primair een uitwendige kracht of dwang betreft ter onderscheiding van ontoerekenbaarheid. Volgens hem gaat het bij psychische overmacht ‘om een door dreigend gevaar veroorzaakte hevige gemoedsbeweging’. Hierbij kan weliswaar geen enkel affect worden uitgesloten, maar ‘[h]et affect moet wel binnen de grenzen van het normale vallen; van overmacht is geen sprake in geval van pathologische reacties, die voortkomen uit een min of meer permanente, “ziekelijke” psychische toestand. In dergelijke gevallen is de oorzaak van het strafbare feit immers in de persoon van de dader gelegen.’⁴⁶ Als met dit citaat wordt bedoeld dat moet worden voorkomen dat voor de aanname van psychische overmacht altijd een psychische stoornis aanwezig moet zijn, zijn wij het met Dolman eens. Als hij met dit citaat bedoelt dat een pathologisch affect wel een rol kan spelen bij de beoordeling van psychische overmacht, voor zover dat affect niet leidt tot een totale ontwrichting van het functioneren van de verdachte, kunnen wij hiermee eveneens instemmen. Maar volgens ons is niet gezegd dat een ziekelijke stoornis dus geen enkele invloed kan uitoefenen op de interpretatie van de drang die de verdachte stelt te hebben ervaren.

Dolman stelt dat – wanneer er sprake lijkt te zijn van een ziekelijke stoornis – een gedragsdeskundige rapportage moet worden opgemaakt waarin wordt nagegaan of het strafbare feit nog als een ‘normale’ reactie op de uitwendige drang kan worden beschouwd. Maar wat normaal is, is volgens ons geen objectief, maar een normatief oordeel, waardoor mogelijk is dat onvoldoende recht wordt gedaan aan de verdachte.⁴⁷

⁴³ C. Kelk, *Studieboek materieel strafrecht*, Deventer: Kluwer 2005, p. 271.

⁴⁴ M. Siesling en J. ten Voorde, ‘Uitbreiding van noodweerexces?’, *DD* 2007, p. 546-558. Genuanceerder hierover op basis van recente jurisprudentie van lagere rechtspraak zijn J.H. Blomsma en A.H. Klip, ‘Noodweer en noodweerexces’, *DD* 2009, p. 170-171.

⁴⁵ G.G.J. Knoops, *Psychische overmacht en rechtsvinding. Een onderzoek naar de strafrechtelijke, forensisch-psychiatrische en psychologische grenzen van psychische overmacht* (diss. Leiden), Deventer: Gouda Quint 1998.

⁴⁶ M.M. Dolman, *Overmacht in het stelsel van strafuitsluitingsgronden* (diss. UvA), Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2006, p. 186.

⁴⁷ Vgl. C. Kelk, ‘Het algemeen menselijk karakter van de overmacht’, *DD* 2006, p. 821-832.

Wat binnen de grenzen van het normale valt, is naar onze mening tevens afhankelijk van de omstandigheden van het geval, de aard en intensiteit van de stoornis en de mate van drang ten tijde van het door de verdachte begane strafbare feit.

Bij veteranen met een PTSS kan het lastig zijn om in te schatten in welke mate PTSS in een bepaalde situatie als druk kan worden erkend. Zeker bij comorbiditeit, waarvan bij PTSS nogal eens sprake is, kan het lastig zijn vast te stellen wat nu precies de druk is geweest die tot het strafbare feit heeft geleid. Ook kan een probleem zijn of de herhaalde druk de oorzaak van de PTSS was of dat de druk de aanwezige PTSS in zijn gevolgen versterkte. Juist deze complexiteit laat zien dat een beroep op psychische overmacht door een veteraan met een PTSS nauwelijks zonder een gedragsdeskundige rapportage kan worden beoordeeld. Het is van belang vast te stellen wat de rol is van de geestestoestand van de veteraan met een PTSS op de interpretatie van de drang om een strafbaar feit te begaan. Wanneer een veteraan met een PTSS iets van buitenaf als een drang ervaart, terwijl een ander dat niet als een drang ziet, dan dient naar onze mening het feit dat deze verdachte PTSS heeft niet te worden veronachtzaamd. De bepaling of er sprake is van drang moet naar onze mening in overwegende mate worden bepaald op basis van de voorliggende feiten en omstandigheden. Dit wordt versterkt doordat de rechter de drang bij een verdachte beoordeelt op basis van het zogenoemde *criteriumfiguur*.⁴⁸ Dit is een gemiddelde *met de verdachte vergelijkbare* mens. Bij een veteraan zal het criteriumfiguur een veteraan betreffen die qua opleiding, maatschappelijke positie, ontwikkeling, leeftijd en functie te vergelijken is. Mocht het in een concrete zaak lastig zijn om het criteriumfiguur vast te stellen, dan kunnen verklaringen van andere veteranen, die een soortgelijke positie hadden en die op dezelfde (of een vergelijkbare) missie zijn geweest, aanknopingspunten bieden. Het criteriumfiguur kan in samenhang met het psychologische rapport van de veteraan inzicht geven in de manier waarop hij de drang heeft ervaren.

Als de rechter drang aannemelijk acht, dan is de causaliteits- of onmiddellijkheidsvraag aan de orde. Dolman stelt dat bij de beoordeling van onmiddellijkheid alleen uitwendige factoren een rol kunnen spelen, hetgeen betekent dat reeds bestaande psychische factoren niet zouden mogen bijdragen aan de aannemelijkheid van het causale verband.⁴⁹ Maar wanneer ook een psychische stoornis van invloed kan zijn op de bepaling van de drang die op verdachte werd uitgeoefend, is een dergelijke opvatting volgens ons niet goed houdbaar. Wij menen dat het antwoord op de vraag of er een causaal verband is tussen de drang en het strafbare feit afhankelijk is van de omstandigheden van het geval. Volgens Mooij is denkbaar dat wordt onderscheiden naar strafbaar feit.⁵⁰ PTSS lijkt in deze lijn een stoornis die nauwelijks ter zake zal doen bij strafbare feiten als winkeldiefstal, fraude en inbraak. Voorstelbaar is dat een veteraan met een PTSS een verkrachting, doodslag of mishandeling pleegt die (mede) door de stoornis wordt verklaard. Dit geldt bijvoorbeeld wanneer de veteraan met traumagerelateerde herinneringen wordt geconfronteerd die vervolgens agressie of gevoelens van angst oproepen.

Volgens Auberry zijn er vijf factoren aanwezig bij verdachten met een PTSS die een strafbaar feit hadden gepleegd.⁵¹ Ten eerste bleek spontaan gedrag te resulteren in het begaan van een strafbaar feit. Ten tweede bleken het vooral onschuldig lijkende incidenten te zijn die uiteindelijk tot veel geweld hadden geleid. Als derde factor kwam

⁴⁸ M.M. Dolman, *a.w.*, p. 193.

⁴⁹ M.M. Dolman, *a.w.*, p. 181.

⁵⁰ A. Mooij, *Toerekeningsvatbaarheid*, *a.w.*, p. 124.

⁵¹ A.R. Auberry, *a.w.*

naar voren dat de verdachten in het verleden alcohol of andere middelen misbruikten. Ten vierde waren de verdachten niet in staat de reden van hun gedrag aan te wijzen, welk gedrag resulteerde in het begaan van het strafbare feit. Tenslotte als vijfde factor hadden de verdachten veelal geen justitiële documentatie. Deze vijf factoren zouden, wanneer de Nederlandse strafrechtspraktijk te maken krijgt met veteranen met een PTSS, aanknopingspunten kunnen bieden met betrekking tot de causaliteitsvraag in een concrete strafzaak. Deze factoren kunnen immers iets zeggen over de aannemelijkheid van een verband tussen PTSS en een strafbaar feit. Dit betekent echter niet dat wanneer alle door Auberry genoemde factoren in een concrete zaak aanwezig zijn, dit per definitie betekent dat er een causaal verband is. Een causaal verband tussen PTSS en het strafbare feit zou dan wel waarschijnlijker worden.

De beoordeling van een beroep op psychische overmacht is een juridisch oordeel. Dit komt duidelijk tot uitdrukking in de term redelijkerwijs die in de omschrijving van psychische overmacht wordt gehanteerd. Er moet niet worden gekeken of verdachte weerstand kon bieden tegen de van buiten komende drang, maar ook of hij weerstand behoorde te bieden. Of verdachte redelijkerwijs weerstand behoorde te bieden wordt (mede) beoordeeld aan de hand van de eisen van proportionaliteit en subsidiariteit. Ook de Garantenstellung en culpa in causa spelen een rol. In zaken betreffende veteranen met een PTSS zal vooral de subsidiariteitseis ter discussie komen te staan. Hieruit komt de vraag naar voren of er voor de veteraan met een PTSS bij het begaan van het strafbare feit geen andere, minder ingrijpende, uitweg bestond. Zowel zijn referentiekader als de gemaakte belangenafweging zijn hierbij van belang. Het onderzoek van de gedragsdeskundige naar de veteraan zal wederom een rol spelen. Het kan lastig zijn te toetsen of er voor een concrete veteraan met een PTSS geen andere uitweg bestond. En als er een uitweg bestond, dan kan de vraag naar voren komen of van een de veteraan met een PTSS kon en mocht worden verwacht dat hij deze uitweg ook daadwerkelijk koos. Wij menen dat de subsidiariteitstoets niet te abstract moet worden gehanteerd, maar de omstandigheden van het geval en vooral de persoon van de verdachte in het oordeel moeten worden betrokken.

De Garantenstellung kan een bijzondere aansprakelijkheid meebrengen indien de verdachte ten tijde van het strafbare feit een bijzondere hoedanigheid of kwaliteit bezat.⁵² Kan de Garantenstellung bij een veteraan met een PTSS een verhoogde of verlaagde aansprakelijkheid meebrengen? En maakt het daarbij uit of het strafbare feit tijdens zijn werkzame jaren werd gepleegd, of strekt de Garantenstellung ook na die tijd? Enerzijds is het mogelijk dat de veteraan tijdens de uitoefening van zijn beroep als militair PTSS heeft opgelopen en daardoor 'kwetsbaarder' is geworden. Zijn mogelijkheid om weerstand te bieden tegen de druk in bepaalde dreigende en gevaarlijke situaties kan daarmee afgenomen zijn. Anderzijds is het voorstelbaar dat je van een ex-militair verwacht dat deze meer weerstand kan bieden in bepaalde situaties. Door zijn opleiding, training en ervaring behoort hij te weten hoe met stressvolle situaties om te gaan.

De Hoge Raad gaat met de Garantenstellung verschillend om. In een zaak van 17 november 1987 lijkt een beroepsmatige hoedanigheid of kwaliteit in de weg te staan aan een beroep op psychische overmacht.⁵³ Uit de Meta Hofman zaak blijkt echter dat een bijzondere hoedanigheid niet onder *alle* omstandigheden tot een *verhoogde*

⁵² 't Hart in zijn noot onder HR 17 november 1992, *NJ* 1993, 276. Het *kunnen* meewegen van de kwaliteit of hoedanigheid van de verdachte volgt uit o.a. HR 1 maart 1983, *NJ* 1983, 468, m.nt. ThWvV.

⁵³ HR 17 november 1987, *NJ* 1988, 809.

aansprakelijkheid hoeft te leiden.⁵⁴ In die zaak overwoog de Hoge Raad, weliswaar met betrekking tot een beroep op noodweer(exces), dat de politieagent onvoldoende was getraind en dat de overheid daarmee, in haar verplichting om jonge politieambtenaren voor te bereiden op hun maatschappelijk onmisbare taak om in conflictsituaties adequaat te reageren, ernstig tekort is geschoten. Dit roept de vraag op in hoeverre het bij de toets van de Garantenstelling bij psychische overmacht van belang is om te kijken of de veteraan met een PTSS voldoende was getraind om adequaat te kunnen reageren onder bepaalde omstandigheden. Wellicht is hierbij ook van belang in hoeverre het ministerie van Defensie nazorg biedt aan uitgezonden militairen, hoe lang die nazorg wordt geboden, wat de aard van die nazorg is en op welke wijze militairen en veteranen hiervan gebruik kunnen maken. Gezien het tijdsbestek en het hiervoor genoemde feit dat het in de Meta Hofmanzaak een beroep op noodweer(exces) betrof, is enige voorzichtigheid met betrekking tot de door de Hoge Raad geformuleerde criteria bij de Garantenstelling geboden. Onderzoek naar de verdachte veteraan met een PTSS en de mogelijke invloed van de stoornis op het strafbare feit zou duidelijkheid kunnen geven over de vraag of die concrete veteraan verhoogd of verlaagd aansprakelijk moet worden gesteld. Op deze vraag is in zijn algemeenheid geen antwoord te geven.

Ook de culpa in causa stelt grenzen aan een mogelijk beroep op psychische overmacht. Bij de culpa in causa moet er gekeken worden of het strafbare feit voorzienbaar en vermijdbaar was voor de veteraan. In hoeverre was het strafbare feit begaan door een veteraan met een PTSS meer voorzienbaar dan voor iemand zonder PTSS? Of anders gezegd: had een veteraan met een PTSS moeten voorzien dat zijn stoornis een dispositie zou kunnen vormen in een latere situatie? Moet een veteraan die op de hoogte is van de aanwezigheid van een PTSS in behandeling gaan? En speelt het daarbij nog een rol wanneer een veteraan bij terugkomst van missie geen vragenlijst heeft ingevuld van het ministerie van Defensie naar de mogelijke aanwezigheid van een PTSS en daardoor niet op de hoogte is van de bij hem aanwezige stoornis?

Volgens Dolman heeft de rechtspraak een opmerkelijk praktische instelling met betrekking tot de culpa in causa. De vraag is of de dader moet worden gestraft waar hem het verwijt treft tot het strafbare feit gedrongen te zijn. Dolman beantwoordt deze vraag ontkennend en stelt dat er ook in latere uitspraken voorbij is gegaan aan de vraag of er sprake was van culpa in causa.⁵⁵ Dit wil niet zeggen dat er in de toekomst, wanneer mogelijk naar aanleiding van het plegen van strafbare feiten door veteranen met een PTSS een beroep op psychische overmacht wordt gedaan, wordt voorbij gegaan aan de culpa in causa. De volgende aspecten laten zien waarom juist de culpa in causa in die zaken een belangrijke rol zou kunnen gaan spelen. Ten eerste is het van belang dat een veteraan bij terugkomst van missie, de vragenlijst van het ministerie van Defensie invult. Wanneer de veteraan dit niet doet of wil, aanvaardt hij daarmee de mogelijkheid dat PTSS aanwezig is en dat die niet tijdig kan worden gediagnosticeerd. Het ministerie van Defensie zal, in haar hoedanigheid van werkgever, alert moeten zijn op het invullen van de vragenlijst door de ex-militair. Daarnaast zal een veteraan die zelf, of zijn omgeving, merkt dat hij klachten heeft zich moeten melden bij een hulpverlenende instantie. De veteraan zal dit zeker moeten doen als symptomen van prikkelbaarheid, woede-uitbarstingen en/of overdreven schrikreacties zich openbaren. Met name deze symptomen

⁵⁴ HR 1 maart 1983, *NJ* 1983, 468, m.nt. ThWvV.

⁵⁵ M.M. Dolman, 'Papendrechtse strafzaken', *DD* 2005, p. 690.

zouden (op termijn) een risicofactor kunnen vormen.⁵⁶ Een derde aspect is dat een veteraan die zich bewust is de aanwezigheid van een PTSS, hiermee (zeker in traumagerelateerde situaties) rekening zal moeten houden.

Als een veteraan, die op de hoogte is van de aanwezigheid van een PTSS, de genoemde aspecten negeert of er in ieder geval niet op reageert, dan zou (wanneer deze veteraan een strafbaar feit pleegt) eerder aangenomen kunnen worden dat deze veteraan zich willens en wetens in een situatie heeft gebracht waaruit de overmachttoestand voorzienbaar en vermijdbaar was. Daarmee zouden de genoemde aspecten een rol kunnen gaan spelen in een strafzaak.

Mocht in de praktijk alleen van belang blijken om te toetsen of de dader behoorde te voorzien dat hij tot een strafbaar feit zou worden gedrongen, dan zou een veteraan met een PTSS eerder aannemelijk moeten maken dat de strafbare gedraging voor hem niet was te voorzien. Een gedragsdeskundige zou dan kunnen bevestigen dat de veteraan niet eerder onder zijn stoornis heeft geleden en dat de strafbare gedraging voor hem niet voorzienbaar was. Bovendien zou de gedragsdeskundige meer specifiek iets kunnen zeggen over de vraag of de verdachte veteraan iets behoorde te voorzien.

Slotopmerkingen

In deze bijdrage stond de vraag centraal in hoeverre en op welke wijze een PTSS bij veteranen kan doorwerken in ontoerekenbaarheid en psychische overmacht. PTSS is een complexe stoornis die lastig (tijdig) te diagnosticeren kan zijn, ook bij veteranen.⁵⁷ De lage respons op de vragenlijsten van Defensie en verlate aanvang van PTSS bij veteranen dragen bij aan een gebrek aan kennis en inzicht in de problematiek onder veteranen. Die problematiek kan echter zeer ernstige vormen aannemen en zelfs leiden tot strafbaar handelen (waaronder we overigens voor nu ook nalaten verstaan). In Nederland zijn enkele incidenten bekend, maar ook in het buitenland, met name in de Verenigde Staten, komt ernstig strafbaar gedrag als gevolg van een PTSS voor.

De vraag die dan volgt is, als een veteraan een strafbaar feit pleegt, of en in hoeverre een PTSS zijn vrije wil ten tijde van het strafbare feit ontnemt.⁵⁸ Uit de beschrijving van PTSS blijkt ten eerste dat de stoornis het dagelijks leven van veteranen ernstig kan ontwrichten, maar dat iemand ook redelijk normaal met PTSS kan leven. Dit hangt af van persoonlijkheidstrekken, het sociale netwerk, de aard van het trauma en dergelijke. De stoornis leidt dan pas tot problemen in situaties die het trauma oproepen. Ten tweede blijkt PTSS vaak met andere stoornissen gepaard te gaan (comorbiditeit). Ten derde heeft PTSS weleens een verlate aanvang, waardoor niet goed kan worden vastgesteld wat de PTSS nu heeft veroorzaakt. Ten vierde komt ook het ‘faken’ van PTSS voor, terwijl dit

⁵⁶ Hiermee bedoelen wij dat deze symptomen een aanleiding kunnen vormen tot bijvoorbeeld het uitlokken van gevaarlijke en strafbare situaties of de reactie op bepaalde situaties.

⁵⁷ We hebben terzijde ook gewezen op de mogelijkheid een beroep te doen op noodweerexces. In de jurisprudentie is met betrekking tot het ontstaan van de hevige gemoedsbeweging enkele keren bepaald dat externe factoren kunnen bijdragen aan het ontstaan van die hevige gemoedsbeweging, naast de aanranding als bedoeld in art. 41 lid 1 Sr. Wij menen dat ook PTSS daarop van invloed kan zijn.

⁵⁸ Wanneer blijkt dat bij verdachte ‘ieder inzicht in de draagwijdte van zijn gedragingen en de mogelijke gevolgen’ ontbreekt, kan ook het opzet ontbreken (o.a. HR 9 december 2008, *NJ* 2009, 157, m.nt. T.M. Schalken). Hierop zijn we ook niet nader ingegaan, nu deze mogelijkheid hoogst uitzonderlijk is. Daarbij komt dat blijkt dat personen met PTSS voorafgaand aan het delict normaal (met vrije wil) kunnen functioneren. Dat gegeven zal aan het ontbreken van opzet waarschijnlijk in de weg staan. Zie hiervoor m.b.t. PTSS bij militairen Rb Arnhem 6 november 2006, *LJN* AZ1537: verdachte kon zijn wil bepalen en volhardde in de weigering met zijn eenheid op missie te gaan. Uit dit doelbewuste handelen blijkt inzicht in de draagwijdte van zijn gedragingen.

niet altijd even makkelijk is te achterhalen. Al deze mogelijke problemen met de diagnose van een PTSS blijken van invloed te kunnen zijn op de wijze waarop met een PTSS bij veteranen in het strafrecht rekening kan worden gehouden.

In de eerste plaats roept de complexiteit van een PTSS de vraag op of er sprake is van een stoornis in de zin van art. 39 Sr of drang in de zin van art. 40 Sr. PTSS zou niet bij alle delicten als een stoornis of drang in de zin van de wet kunnen zijn. Bij winkeldiefstal is de relatie met PTSS vergezocht om strafrechtelijke aansprakelijkheid niet aan te nemen, omdat de veteraan zou leiden aan een PTSS. Onder omstandigheden kan dit anders zijn.

Comorbiditeit van PTSS met andere stoornissen maakt het lastig om het causale verband tussen de stoornis of drang en het feit duidelijk vast te stellen. Onzes inziens is een strikt causaal verband (een *causa proxima*) niet doorslaggevend. De specifieke omstandigheden van het geval, de aard van het delict, de oorzaken van de stoornis en de intensiteit van andere stoornissen ten opzichte van een PTSS zijn naar onze mening van belang. Bij de beoordeling van de sterkte van het causale verband kunnen vijf, in Amerikaans onderzoek genoemde, factoren een rol spelen.

Ook de aanname van culpa in causa bleek bij beide schulditsluitingsgronden een probleem te kunnen vormen. Bij veteranen met een PTSS kan comorbiditeit vragen oproepen over de mate van verwijtbaarheid. We menen dat hierin een genuanceerde positie moet worden ingenomen die recht doet aan de persoon van de verdachte (veteraan met een PTSS). Hetzelfde zou wat ons betreft ook moeten gelden voor de Garantenstellung, die volgens ons niet per definitie een zwaardere aansprakelijkheid met zich brengt maar een bijzondere aansprakelijkheid waardoor ook met de bijzondere achtergrond van de verdachte (in casu een veteraan) rekening kan worden gehouden.

Op grond van het voorgaande is psychiatrisch en psychologisch onderzoek naar de verdachte veteraan met een PTSS, zowel bij ontoerekenbaarheid *als* bij psychische overmacht, van groot belang. Deskundigenonderzoek lijkt ons in ieder geval aangewezen wanneer een ‘trigger’ de op het oog normaal functionerende veteraan aanzette tot het begaan van het strafbare feit. Een mogelijke discrepantie tussen het deskundigenoordeel en de visie van de strafrechter en de omstandigheid dat een deskundige slechts in termen van waarschijnlijkheid in plaats van waarheid kan spreken, kan met zich meebrengen dat de strafrechter enigszins selectief omgaat met de bevindingen van de gedragsdeskundigen. Wij hebben getracht duidelijk te maken dat een PTSS soms onder op voor de rechter vreemde omstandigheden tot het plegen van strafbare feiten kan leiden. De rechter kan en moet kritisch zijn over de rapportage van de gedragsdeskundige, maar zich niet (primair) laten leiden door wat hij ‘normaal’ of vreemd vindt. Door een kritische houding van de strafrechter en de deskundige kan het ‘faken’ van een PTSS door de verdachte bovendien zoveel mogelijk worden getraceerd.⁵⁹

We kunnen ons voorstellen dat de strafrechter op grond hiervan huiverig is een PTSS in zijn beoordeling mee te wegen. Toch menen wij dat de rechter een PTSS nooit zomaar terzijde mag schuiven. Ter voorkoming van een instrumentalistisch strafrecht dient het schuldoordeel altijd een geïndividualiseerd oordeel te betreffen waarin de achtergrond van de verdachte in het oordeel wordt betrokken. Weliswaar zijn toerekenbaarheid en psychische overmacht juridische begrippen waardoor een rechter geobjectiveerde oordelen geeft, in een dergelijk oordeel moet ook rekening worden gehouden met de

⁵⁹ Ook van de verdediging mag in dit verband een actieve houding worden verwacht. Voor de veteraan kan de eigen verantwoordelijkheid met name tot uitdrukking komen in de signalering van de symptomen van PTSS en mogelijk daarop volgend de aanpak van PTSS wanneer de veteraan problemen ervaart. Defensie biedt allerlei signaleringsmogelijkheden en nazorg die de veteraan niet mag veronachtzamen. Een op dit punt weinig actieve veteraan kan door de rechter via de culpa in causa op de vingers worden getikt.

persoon van de verdachte en getracht diens 'kwetsbaarheid' in het vonnis onder woorden te brengen.⁶⁰

⁶⁰ Zie R. Foqué, Kwetsbaarheid aan het woord brengen. Tegen strafrechtelijk instrumentalisme, in: F. Verbruggen e.a. (red.), *Strafrecht als roeping. Liber amicorum Lieven Dupont*, Leuven: Leuven Universitaire Pers 2005, p. 1123-1142.